

Blinde Pletter

– Et essay om de danske landbrugsreformer og den europæiske agrarrevolution

Af Dan Ch. Christensen

“The Agricultural Revolution was a European event,
whose filiations are very interesting to trace.»

Marc Bloch.¹

Var de danske landbrugsreformer i Oplysningstiden en udløber af den agrare revolution i de to dominerende vesteuropæiske lande, Frankrig og England, som jeg har argumenteret for i *Det Moderne Projekt*, eller skal de forstås som en i alt væsentligt indrestyret dansk proces? Spørgsmålet er afgørende for at forstå det moderne Danmarks økonomiske og politiske orientering. Holder tesen om den indrestyrede udvikling, kan vi fortsætte traditionen fra de hidtidige samlede Danmarkshi-

strier, som – bortset naturligvis fra de udenrigspolitiske afsnit – skrives på grundlag af danske arkivfonde. Er landbrugsreformerne derimod et produkt af vesteuropæisk idé- og teknologioverførsel, bliver den nationale afgrænsning af dansk historieskrivning meningsløs. I stedet rejser sig spørgsmålet om hvordan Oplysningsens radikale transformation af det danske samfund bragte os i selskab med vesteuropæiske demokratier, og ikke med mere eller mindre autoritære systemer øst for Elben.

Dan Ch. Christensen, født 1941, lektor i historie ved RUC siden 1972. KUs guldmedalje for prisafhandlingen »En analyse af hovedpunkter i forfatningsdiskussionen i Danmark 1830-1848« (1970, upubl.). Andre publikationer: *Grundtvig og Industrialismen*, 1983, *European Historiography of Technology* (red., 1993), *Det Moderne Projekt. Teknik & Kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850* (disp., 1996, herefter DMP), *Styrtet ned* (Frihedsmuseet 2000), samt artikler i antologier og internationale tidsskrifter, bl.a. i *Annals of Science* 52, 1995, *Centaurus* 37, 1994, *Middelalderens Danmark* (1999), *Guldalderhistorier* (1996), *Krydsfelt* (2000), *BOL & BY* 1991:2 og 1998:1.

Denne artikel er en udvidelse af et foredrag på Landbohistorisk Selskabs seminar 20.-21. september 2001 i Tisvildeleje om europæisk indflydelse på dansk landbrug.

Disposition

- A. Transformationens radikalitet og relevans.
- B. Kom transformationen fra oven eller fra neden? Den nødvendige sondring mellem landboreformer og modernisering (definitioner heraf).
- C. Kom transformationen indefra eller udefra? Modernisering som teknologioverførsel.
- D. Var teknologioverførslen fra Storbritannien ledsaget af fysiokratisk ideologi fra Frankrig (definition af fysiokratisme som Oplysningens politiske økonomi)?
- E. Dansk fysiokratisme fra Sneedorff til Drewsen, herunder Seips teori om den opinionsstyrede enevælde.
- F. Den konkurrerende teori om tysk kameralisme (senmerkantilisme) og definition af dansk kameralisme.
- G. En diskussion om transformationens kronologi.
- H. Relevansen af teorien om dansk fysiokratisme.

A. Transformationens radikalitet og relevans

Det 18. århundredes sidste halvdel er i Europa kendt for tre revolutioner: den agrare og den industrielle og den politiske. De to første med udsping i Storbritannien, den sidste i den amerikanske uafhængighedserklæring 1776 og den franske revolution 1789. Alle tre var ikklædt af Oplysningens idéer.

Det 18. århundredes sidste halvdel

er i Danmark kendt for landboreformer og opinionsstyret enevælde. Var der tale om indflydelse udefra? Skete der et brud i Danmarkshistorien – eller var der kontinuitet? Var der en opposition til enevældens merkantilisme, tilhængere og modstandere af agrare og politiske reformer? Er periodens Danmarkshistorie en fortælling om konsensus eller om konflikt?

Der er blevet argumenteret for begge opfattelser. Perioden fra Moltkes åbning for Oplysningens sluser i 1755 og nedsættelsen af den lille landbokommission i 1757, Struensees magtovertagelse i 1770 og henrettelse to år senere, Guldbergperiodens reaktion og statskuppet i 1784 med en intensivering af reformlovgivningen frem til indskrænkningen af pressefriheden i 1799 kan skildres som en serie magtkampe mellem skiftende konstellationer, men man kan også vælge at betone kontinuiteten. Reformprocessen gik jo ikke i stå, selv om den skiftede tempo og intensitet, i perioden 1756-1819. Nyere historikere som Finn Stendal Pedersen og Ole Feldbæk foretrækker kontinuitetsperspektivet.²

Man kan også vælge at betone brud og konflikt-perspektivet. Man kan også som f.eks. Edvard Holm vælge at dramatisere nogle karakteristiske forskelle mellem enevældens politik i det 18. århundredes to halvdele.³ På den ene side forskelle mellem statskirken, ortodoksien og pietismen, statsdirigismen, kornmonopol, er-

hvervsprivilegier og statsmanufakturer, populationisme, fæstebondens og herremandens gensidige afhængighed, landsbyernes dyrkningsfællesskab og stavnsbånd. Og på den anden modernisering af økonomien og politikken i århundredes anden halvdel, der var kendetegnet af en række nyskabelser, hvoraf de vigtigste måske var Oplysning (naturfilosofi og naturen), markedsökonomi, private investeringer (især i landbruget), stop for oprettelse af nye laug, produktionens individualisering for både herremand og (fæste-)bonde, ophævelsen af landsbyfællesskab, kornmonopol og stavnsbånd, salg af statsmanufakturer, oprettelse af frivillige (patriotiske) selskaber, det civile samfunds initiativer vis-a-vis enevælden, pressefrihed, debat om menneskerettigheder og opinionsstyret enevælde.

Disse forskelle finder jeg så markante, at jeg vælger at se perioden 1750-1800 som et moderne gennembrud med langsigtede konsekvenser for den danske udvikling. At det ikke kom af sig selv, indefra, uden sværdslag, men som en dramatisk kamp om idéer og interesser, har jeg argumenteret for i *Det Moderne Projekt*. Jeg har skildret denne transformation som et skifte i økonomisk, politisk ideologi fra merkantilisme til fysiokratisme, og har herved påkaldt mig en række kritiske indvendinger fra kolleger, som ser udviklingen som en indre, selvgroet proces og derfor sætter spørgsmålstegn ved, om fysiokratismen i det hele taget spillede den betydelige rolle for transformationen, som jeg tillægger den. Alternativt ser mine kritikere det senere 1700-tal som domineret af senmerkantilistisk eller kameralistisk fælles tankegods.

Uenigheden har vide konsekvenser. Var transformationerne gradvise indre udviklinger, og var kongeriget selvforsynende med idéimpulser, behøver vi ikke gøre os ulejlighed med at efterspore inspiration udefra, f.eks. fra Storbritannien og Frankrig. Den dansk-norske helstat delte kameralistisk tankegods med en række tysktalende, centraleuropæiske stater, hævdes det, men i så fald må man undre sig over, at man dér ikke finder vidtgående landbrugsreformer som hos os, men øst for Elben en statsprivilegeret storgodsdrift med uselvstændige småbønder, hvilket blokerede for en demokratisk udvikling.

Men det er ikke det eneste problem, den indrestyrede kameralismeteori løber ind i. Forfægter man nemlig, som f.eks. Feldbæk, en tese om, at de danske landboreformer kom både indefra og nedefra (ikke statsdirigeret), samtidigt med, at man antager kameralismen som deres ideologiske ophav, havner man i en selvmodsigelse, fordi kameralismen (i (sen-)merkantilistisk forstand) som bekendt opererede ovenfra. Betragter man derimod fysiokratismen som idégrundlaget til den danske moderniseringsproces, får man en mere

harmonisk forening af de rejste problemstillinger, idet den placerer initiativet til forandringer i det civile samfund, samtidig med at den knytter den politiske og økonomiske samfundsudvikling i Danmark tættere til de begyndende demokratiske strømninger i Vesteuropa.

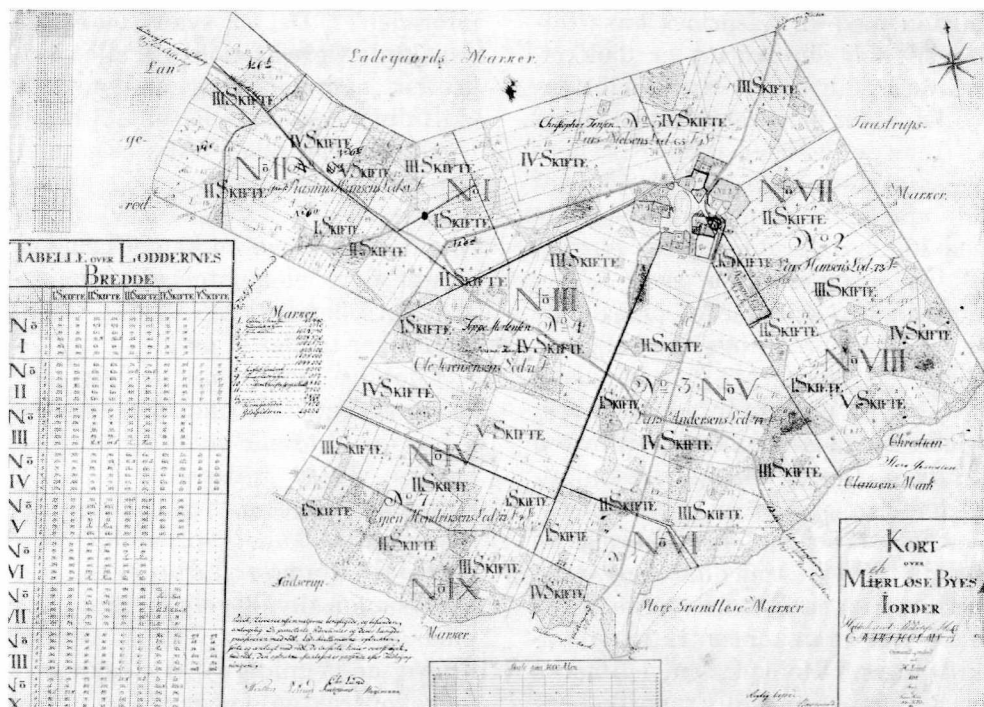
*B. Kom transformationen fra oven eller fra neden?
Sondring mellem landboreformer og modernisering (definitioner heraf)*

Hvordan kan vi metodisk afgøre, om de danske landbrugsreformer skyldtes idé- og teknologioverførsel udefra, eller om det »i alt væsentligt var landbosamfundet, der omdannede sig selv«⁴ Det første spørgsmål, der i den forbindelse må afklares, er, at landboreformer og modernisering ikke er synonyme. Ved landboreformer forstås i reglen reformer af bondejordens arrondering, udskiftning af landsbyjordens vange og fælleder (overdrev), ophævelse af landsbyfællesskabet, samling af den enkelte bedrifts jordtilliggende på ét sted og den deraf følgende udflytning af enkelte gårde, samt lempelser af hoveriet, ikke dets afskaffelse, mens dets bestemmelse og gradvise afløsning af pengeafgifter. Ved modernisering forstås opgivelse af bondebrugets selvforsyningsøkonomi til fordel for driftsomlægninger af landbrugsproduktionen, hvor ny teknologi tages i anvendelse, og teknologi er i denne forbindelse såvel nye driftssystemer

(nye afgrøder, nye sædskifter), udvidelse og ændret sammensætning af husdyrbesætninger (færre, men bedre heste, flere kreaturer, større gødningsproduktion), samt markedsorienterede regnskabsmetoder, hvor driftsøkonomien kalkuleres mere rationelt, såvel arbejdskraften (arbejdere og trækdyr) som »livskraften« (afgrøderotationer betragtet som feed-back-systemer).

Det er gavnligt at få præciseret denne forskel. Landboreformer medførte ikke nødvendigvis modernisering, og hovedgårdsdriftens modernisering var ikke betinget af lovgivning. Moderniseringen foregik på den enkelte driftsenhed og på privat initiativ, der igen forudsatte viden og kapital. Derfor kan det ikke undre, at hovedgårdsejere gik foran og var de første til at indføre koppel- eller vekseldrift. Herremænd havde driftsautonomi, og når de kastede sig ud i moderniseringsprocessen, indså de hurtigt, at hoveriet var en hæmsko. Bonden, derimod, savnede driftsautonomi, og landboreformerne var en nødvendig, men ikke tilstrækkelig forudsætning for modernisering af bondejordens drift, der ofte foregik som en efterligning i mindre målestok af hovedgårdens.

På denne baggrund er det oplagt, at Kongen-bød-tesen ikke kan indfange selve moderniseringen, men for dens for bondejorden så vigtige forudsætning (udskiftningsreformerne) er den højst relevant. Landsbyernes udskiftning blev som bekendt ik-



Kort over Tveje Merløse by. Kortet viser både inddeling til koppel brug (1784), udskiftningen (1794) og matrikuleringen (1806-61). Tabellen til venstre og skifterne på kortet henviser til koppelbruget.

ke påbudt af lovgivningen, men muliggjort af den, idet der måtte en henvendelse til fra en gårdfæster til en landsvæsenkommission. I den forstand blev lovgivningen implementeret »fra neden« i »et interesse- og konfliktbetonet samarbejde mellem jordens ejere og brugere.«⁵ Det særlige ved de danske landboreformer var, at enevælden påtog sig at organisere en ændring af jordarronderingen efter ensartede, landsdækkende regler. Denne pointe samt det

banebrydende samarbejde mellem Videnskabernes Selskab og Rentekammeret om landmålingen forsvinder let, hvis græsrods-synsvinklen overdrives.

Sondringen mellem landboreformer og modernisering er væsentlig for at forstå forandringernes spredningsmønster, som kun er utilstrækkeligt undersøgt.⁶ Principielt kan man forestille sig to forskellige spredningsmønstre, et topstyret, der analogt til en epidemi vil sprede

smitten med en naturlovs ensartethed til hele landkortet er dækket, fordi lovgivning jo er landsomfattende; det andet mønster er anarkisk og vil fremtræde som kaotiske og nedslagspunkter, fordi det dannes af individuelle aktører. Lad os begynde med landboreformerne, der formelt set var topstyret, men reelt var et samspil, der krævede et pres nedefra. Hvilket spredningsmønster skulle man her forvente? Der kan ikke påvises ét epicenter i Danmark, hvorfra ringene spreder sig til resten af landet. Det er ganske vist rigtigt, at der kan spores en begyndelse i Slesvig i 1760erne og en bevægelse nordpå til Vejle Amt i halvfjerdserne og til Århus og Randers amter i firserne. Der er en koncentration af udskiftninger i Holbæk Amt i firserne og halvfemserne; i Frederiksborg Amt er forløbet stort set afsluttet i 1790, mens det i Slesvig fortsætter helt op til 1810. Udskiftningen er koncentreret til halvfemserne i Odense Amt, hvor den blev indledt senest af de her omtalte amter. Der er ikke rigtig noget mønster at finde. Hvis man vil bruge epidemi-metaforen må man i hvert fald konstatere, at smitten var meget langsomt virkende, især i Jylland, hvor udskiftningen strakte sig over en noget længere periode end på Sjælland.⁷

Det er bemærkelsesværdigt, at de fynske jorde blev udskiftet sidst af de her nævnte, men det er på Fyn, den domesticerede kløver ifølge Thorkild Kjærgaard først finder næsten total

udbredelse.⁸ Det er svært at se, at der skulle være kronologisk eller geografisk sammenhæng mellem udskiftningen og udbredelsen af kløver. Udskiftningen følger ikke ét samlet landsdækkende mønster, og spredningen af den tekniske modernisering (hvoraf kløveren kan ses som ét blandt flere elementer) fra pionergodser til bondejorden afhang af beslutninger truffet af jordens mere eller mindre autonome driftsherrer. Pionergodset var bondebruget overlegent hvad angår viden og kapital. Derfra måtte initiativet komme, stundom hjulpet på vej af Landhusholdningsselskabets præmier. Men guleroden kunne erstattes af en pisk, hvis bonden skyndte sig for langsomt med at modernisere, f.eks. ved at kræve omlægning til vekseldrift i fæstekontrakten. Og selvfølgelig var der også kapitalsvage og uvidende godsejere (f.eks. i blandt de famøse 103 jyske jorddrotter), som foretrak hovbønder og ridefogedens pisk. Følgelig fulgte den tekniske modernisering ikke noget ensartet mønster hverken i tid eller rum.

Landboreformerne var landsomfattende og blev gennemført fra ca. 1770-1810, men den tekniske modernisering var en længerevarende proces, der begyndte på nogle få pionergodser før år 1800, men som først for alvor spredte sig til bondejorden efter krisen i 1820erne, og siden viste sig at være den grundliggende investering bag den såkaldt store kornsalgsperiode (ca. 1840-1870).

Et andet metodisk problem, man ustandseligt støder på i denne debat, er spørgsmålet om, hvorvidt det er tilladeligt at generalisere. En diskussion om så bredt et tema som forholdet mellem de danske landbrugsreformer og den europæiske agrare revolution må nødvendigvis føres med brede pensler. Den, der generaliserer benægter ikke nødvendigvis empirisk diversitet. De fleste er klar over eller kan hurtigt forvisse sig om, at de agrare traditioner og dispositioner varierede fra landsdel til landsdel i helstatens dengang udstrakte rige. Forholdene i de to hertugdømmer adskilte sig fra de jyske, der igen var anderledes end på øerne, ja, udviklingen i to nabosogne kunne være helt forskellig. En tilsvarende empirisk diversitet gør sig naturligvis gældende i England og Frankrig, dér også af klimatiske grunde. Det er klogt at holde i baghovedet, at generaliseringer ikke kan have specifik gyldighed, men hvis empirisk diversitet blokerer for historiografien om det typiske, ender vi i at måtte give afkald på at debattere generelle udviklingstendenser overhovedet.

C. Kom transformationen indefra eller udefra?

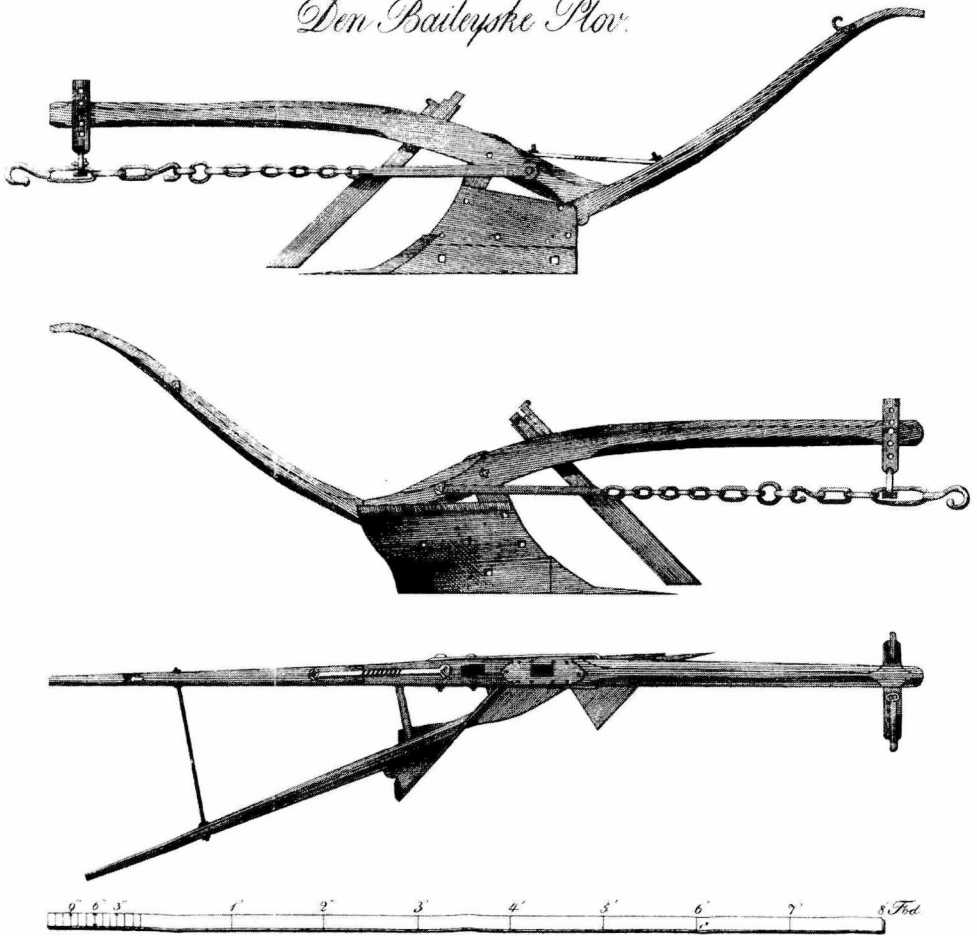
Modernisering som teknologioverførsel

Jeg vil nu gå videre til et nyt spørgsmål: kom transformationen af det danske samfund indefra eller udefra? Spørgsmålet rejser et metodisk

problem: hvordan man skal påvise påvirkning, indflydelse, inspiration, overførsel, osv., når det gælder det samlede kompleks af landbrugsreformer og modernisering? Det er naturligvis meget sikrere at påvise en forbindelse, hvis man i Danmark står over for konkrete teknologiske artefakter, der er overført fra udlandet ad identificerbare kanaler, end at overbevise skeptikere om inspiration af filosofisk, æstetisk eller videnskabeligt tankegods. Så lad os begynde med det utvivlsomme, før vi kaster os over diskussionen om det usikre.

Det første eksempel på agrar teknologioverførsel, jeg kender til, er Rotherhampløven, der blev indført 1770 af A.P. Bernstorffs nabo, John Brown, Maglegaard i Gentoft, fra Storbritannien til Landhusholdningsselskabets første plovkonkurrence hos Torkel Baden, Rygaard, der havde stået for reformen på Bernstorffs gods. Ved den anden plovkonkurrence på Veterinærskolens mark på Amager i 1803 finder vi eksempel nummer to, Smalls kædeplov, også importeret fra Storbritannien af den nye ejer af Rygaard, C.U.D. Eggers, der var professor i kameralvidenskaberne. Ved Landhusholdningsselskabets tredje plovkonkurrence på Strandmøllen i 1820 præsenterede I.C. Drewsen, papirfabrikant og præsident i Landhusholdningsselskabet, Baileys plov, som han selv havde indført. Som måleinstrument til den tredje plovkonkurrence anvendtes Mores kraftmåler,

Den Baileyske Plov.



Den baileyske plov afbilledet i Nye Landøkonomiske Tiender, 1820. Fra: Dan Ch. Christensen: Det moderne Projekt, Teknik & Kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850, Viborg 1996.

som Ole Winstrup havde kopieret. Året efter indførte Landhusholdningsselskabet den lettere amerikanske plov efter Thomas Jeffersons model.

Produktionen af moderne plove uden hjul og med muldfjæle af støbejern blev i Danmark først produceret af britiske indvandrere, da den krævede en helt ny støbeteknologi i form

af den britiske kupolovn. Vi kender nogle af dem: Thomas Potter, der indrettede et jernstøberi på Christi-anshavn, John Thomson, der arbejdede for den engelske baron Charles de Selby på Bækkeskov, John Wilson, der blev antaget af prins Carl af Hesse på Frederiksværk, og John Smith, der af regeringen fik stillet et værksted i Sankt Peders Stræde til rådighed i 1797.

Mens første fase af den moderne plovproduktion var udlændinges for-tjeneste, finder vi kort efter århun-dredskiftet de første dansk-norske plovfabrikanter. Først Andreas Jen-sen, der havde lært hos John Smith, og som satte Ole Winstrup ind i den nye teknik. Dernæst Henrik Mel-dahl, der var oplært af skotten Tho-mas Crawford fra Carron Iron Works, og som indrettede sit eget jernstøberi på Vesterbro med finansi-el støtte fra den norske jernværksejer Jacob Aall. På Frederiksværk førte E.P. og A.F. Tscherning produktio-nen videre, efter at John Wilson, der havde indrettet et værksted til frem-stilling af et bredt sortiment af land-brugsredskaber på den gamle kanon-fabrik, var rejst til Norge.

Plovproduktionens tredje fase fandt sted på større jernstøberier, der blev anlagt på Frederiksberg (med filial i Tyskland) af Ole Winstrup, i Ruds Vedby af Ole Pedersen, på Frederiks-værk af Matthias Anker Heegaard, og i Odense af M.P. Allerup.⁹

Men også andre agrarteknologiske innovationer fandt vej til Danmark.

Tærskeværker blev produceret på Frederiksværk fra 1806 efter britisk model. Det var så godt som udeluk-kende hovedgårdsejere, der anskaf-fede dem. I.C. Drewsen udnyttede sit tærskeværk til at få sin årlige rug-høst hurtigt frem til eksportmarke-det, så han kunne drage den fulde fordel af, at kornprisen toppede lige før og efter høst, hvorefter den faldt drastisk, når de store plejltærskede partier senere blev udbudt.¹⁰ Også harver, extirpatorer, kornrensema-skiner, ja hele sortimentet af moder-ne landbrugsredskaber blev efterlig-net, modificeret og forbedret først i århundredet, navnlig på Mariaslyst, Frederiksberg, af Ole Winstrup.

Det næste område, hvor en kon-kret teknologioverførsel kan påvises, er tegninger i bøger og tidsskrifter og modeller af udenlandske redskaber, der blev udstillet i særlige model-samlinger og fra 1806 blev lånt ud til interesserede medlemmer af Land-husholdningsselskabet. Ifølge dets modelbog rummede samlingen i Prinsens Palæ i 1805 godt to hundre-de modeller og i 1838 ca. 350. De blev lånt ud både til mekanikere (Jensen og Winstrup) og til undervisnings-brug (Begtrup og Olufsen).¹¹ Først i 1820'erne publicerede Ole Winstrup sit sortiment af redskaber i bogform på kobberstik.

Det er let og ukontroversielt at fortsætte påvisningen af teknikover-førsel fra Storbritannien, for så vidt angår plantevækst, dyrkningssyste-mer, gødskning og virksomhedsle-

delse. Periodens landbrugsfaglige tidsskrifter vrimler med oversatte artikler af f.eks. Arthur Young, Erasmus Darwin, Lord Kames, Albrecht Thaer og John Sinclair.

D. Var teknologioverførslen fra Storbritannien ledsaget af fysiokratisk ideologi fra Frankrig (definition af fysiokratisme som Oplysningens politiske økonomi)?

Der er således overvældende evidens for konkret overførsel af redskaber, instrumenter, modeller, tegninger, tidsskriftartikler og institutioner, som må overbevise enhver om at moderniseringens inspirationskilde udsprang af den agrare revolution i England. Men det er ulige vanskeligere at påvise, at idégrundlaget til landbrugsreformerne var fysiokratisk inspireret. Gangske vist hævder Marc Bloch i sin franske landbrugs-historie, at »*the history of a technical development is the history of contacts between minds*«¹², men den tanke købes ikke af skeptikere. Idéer er mere løsagtige, de modificeres, de misforstås, de assimileres til de traditioner, der hersker i modtagerlandet, eller de møder hårdnakket modstand fra magtfulde kredse, hvis interesser trues, de undertrykkes eller forbydes ligefrem af censuren. Dette gælder i udpræget grad Oplysningens fysiokratisme, der stod i skarp opposition til den nedarvede merkantilisme og absolutisme, og derfor måtte gå under jorden eller føre sin kritik af det

bestående frem med diplomatisk forsigtighed. Det gjaldt såvel flere fysiokratiske hovedværker, der måtte omgå den franske censur ved at udkomme i Holland eller Schweiz, og det gælder, som vi skal se, danske fysiokrater som Martfelt og Suhm under Guldbergperiodens presse-censur.

Hertil kommer den metodiske vanskelighed, der er knyttet til historikernes definition af fysiokratisme. Nogle historikere definerer fysiokratisme snævert som den økonomiske doktrin, der udtrykkes i François Quesnays kredsløbsmodel, mens andre opfatter fysiokratisme som en bevægelse med et bredere naturretligt program bestående af en historiefilosofisk, en økonomisk og en politisk del. Desuden er der den terminologiske forvirring, der består i, at selve ordet fysiokratisme først kom i brug efter 1769, hvor Dupont de Namours udsendte *Physiocratie* og som vignet citerede Quesnays latinske slogan: »*Ex natura jus, ordo & leges – ex homine arbitrium, regimen & coercitio.*«¹³

Indtil da kaldte de sig i Frankrig *économistes* og påstod, at de var de første, der var på sporet af en videnskabelig teori om samfundet på niveau med Newtons teori om naturen. Etiketten merkantilist blev af »økonomisterne« hæftet på udøverne af den enevældige regeringspraksis. Den var ment som en kritik. Merkantilistisk handels-, landbrugs- og finanspolitik gjorde ikke krav på at være en sammenhængende teoribygning, skønt dens administrative

praksis i løbet af det 18. århundrede blev undervisningsfag på tyske universiteter, hvor den under den flydende betegnelse kameralisme betegnede alt det, embedsmænd foretog sig eller burde foretage sig i enevældens regeringskontorer.

Den diskussion om landboreformernes idégrundlag, som *Det Moderne Projekt* affødte, savner i udpræget grad et fælles metodisk udgangspunkt med faste definitioner af grundbegreberne. Jeg blev først opmærksom på min egen utilstrækkelighed i så henseende, da jeg overraskedes over, at mine kritikere stillede sig ret afvisende over for mit forslag om at tildele fysiokratismen afgørende vægt som idégrundlag for reformer og modernisering. Feldebæk opremsede en række danske historikere, der var fælles om at afvise fysiokratisk indflydelse. Finn Stendal Pedersen kalder reformernes idégrundlag senmerkantilistisk, men undlader at definere, hvad det betyder.

Hvis man mener, at spørgsmålet om transformationens idégrundlag er væsentligt, ikke mindst for at kunne afgøre om denne epokeskabende begivenhed påvirkede det danske (landbrugs-) samfund og det danske politiske system i vest- eller centraleuropæisk retning, må vi trænge dybere tilbunds i dette problemkompleks end hidtil. Vi savner simpelt hen en undersøgelse af reform- og moderniseringsperiodens idé- og lærdomshistorie. En sådan kan selvsagt ikke leveres her. Måske kunne vi be-

gynde med at diskutere de metodiske forudsætninger for en sådan undersøgelse.

En historiografisk diskussion kan ikke bidrage synderligt, eftersom ingen historiker hævder at have belyst spørgsmålet i blot nogen dybde. Således er det let at opremse en række historikere, der modsat mine kritikere hævder at have fundet fysiokratisk tankegods hos den opposition, der lancerede kritikken af det gamle landbosamfund, voksede sig stærk og banede vejen for det moderne projekt: V. Falbe Hansen, Helge Nielsen, Jens Møller, Jens Arup Seip, Wolfgang Prange, Fartein Valen-Sendstad, Svend Aage Hansen og Ingrid Markussen. Det er vist karakteristisk, at mens Espelis og Feldebæks historikere definerer fysiokratisme snævert og med vægt på de fejlskud, der blev angrebet af senere liberalistiske kritikere (håndværk og industri som sterile erhverv, og énsidig beskatning af godsejernes jordrent, dvs. fæsteafgifter, net-produit eller den rene fortjeneste), så opfatter mine hjemmelmænd i stil med Weulersse fysiokratisme som en bevægelse samlet om et bredere program, der udmøntes i politiske slagord som »frihed, sikkerhed og ejendom« .¹⁴

Den anden præmis for diskussionen er det forhold, at der i helstaten, hverken blandt politikere eller på universiteterne (Sorø inkl.) befandt sig originale tænkere, at helstaten i videnskabelig henseende var perifer



Francois Quesnay, 1694-1774. Den franske læges beskrivelse af set økonomiske kredsløb blev grundlæggende for fysiokraternes lærersystem. Fra: The Warren J. Samuels Portrait Collection at Duke University.

og afhængig af idémæssig import udefra – ligesom på det teknologiske gebet. Videnskabelige teorier flød derfor i stærkt fortyndet aftapning over i den hjemlige offentlige debat.¹⁵ De danskere (eller nordmænd eller holstenere) der deltog i den offentlige debat måtte have ytringsfrihed (som Sneedorff til at udgive *Den patriotiske Tilskuere*) eller udtrykke sig privat og hemmeligt (som Martfeldts »Kornhandelsplan« og Suhms »Regeringsregler«). Endelig kræver det betydelig historisk empati at identificere de af strategiske grunde ofte diplomatisk omskrevne argumenter, der blev fremført i kommissionsbetænkninger o.l.

Vi nærmer os nu en definition af fysiokratisme, men først lidt om hvor tankerne kommer fra? Idékomplekset bliver til som et produkt af britisk agrarteknologi (redskaber og dyrkningssystemer) og franske ræsonnementer over dens potentiale i en forældet fransk feudal struktur. Omkring 1750 finder vi en stor gensidig udveksling af britisk empiri til Frankrig, og fransk teori til England – både i form af litteratur og rejsende.¹⁶ Quesnays økonomiske tabeller var det første videnskabelige forsøg på at identificere samfundsøkonomiens kredsløb som analogi til Harveys blodcirkulation i menneskelegemet (Quesnay var læge), og selvom der var énsidigheder i modellen, blev den dog i modereret form overtaget af Smith, grundlæggeren af teorien om den liberale, kapitalistiske økonomi. Smith var ligesom Quesnay en ivrig kritiker af merkantilismen. Som videnskabshistorikeren Roy Porter skriver i det sidste store værk,¹⁷ han nåede at publicere, »a quasi-physiocratic doctrine could also be grafted on Nature as the root of all value or in Adam Smith's dictum »land constitutes by far the greatest, the most important, and the most durable part of the wealth of every extensive country«¹⁸.

Smith, der havde planlagt at dedikere *The Wealth of Nations* (1776) til sin ven Quesnay, nåede ikke at fuldføre værket inden sit beundrede forbilledes død i 1774, så dedikationen faldt bort. Smith anvendte ikke be-

tegnelsen fysiokrater, men omtaler dem som de franske »philosophes« eller som »økonomisterne« (et udtryk, man også finder brugt af danske forfattere, f.eks. af Aug. Hennings).¹⁹ Samtiden brugte i øvrigt heller ikke betegnelsen liberalisme om Adam Smiths lære, som nogle placerede i samme kategori som »økonomisternes« som betegnelse for Oplysningens politiske økonomi. Disse nogle betonedes Smiths afhængighed af Quesnay, hans forsøg på at videnskabeliggøre økonomien som Naturens egen Orden (Forsynets skjulte hånd), laissez-faire doktrinen og opgøret med absolutismens statsøkonomiske forvaltning (merkantilismen), mens de betragtede hans kritik af det polemiske begreb den sterile klasse om håndværk og manufaktur som en relativt mindre væsentlig detalje.

Hvorfor bruger jeg så benævnelsen fysiokratisme? I mangel af bedres havelse. Som alternativ kunne man tænke sig det mindre velklingende Oplysningens politiske økonomi. Men de gængse fremstillinger af økonomiens videnskabshistorie har vænnet os til de successive betegnelser merkantilisme, fysiokratisme, liberalisme. Hvis fysiokratisme snævert identificeres med nogle af Quesnays mest outrerede påstande, som økonomer senere hen falsificerede, så er ordet misvisende. En diskussion af Oplysningens politiske økonomi har brug for en metafor til at forstå karakteren af den tænkning, der gjorde op med merkantilismen. »If

*the rod be bent too much one way, says the proverb, in order to make it straight you must bend it as much the other«.*²⁰

Fysiokraterne søgte og mente selv at have fundet det videnskabelige grundlag for en alternativ teori. »*This system, however, with all its imperfections is, perhaps, the nearest approximation to the truth that has yet been published upon the subject of political economy, and is upon that account well worth the consideration of every man who wishes to examine with attention the principles of that very important science«.*²¹ Dette grundlag var langt bredere end summen af erfaringer fra absolutismens statsøkonomiske forvaltningspraksis. Det omfattede, som også Adam Smith, der selv var moralfilosof, gjorde opmærksom på andet og mere end politisk økonomi, hvilket stod at læse i bevægelsens omfattende litteratur, hvoraf Smith fremhæver Mercier de la Rivière²² og Dupont de Nemours.²³

Men nu – omsider – til definitionen. Det fysiokratiske system er som Oplysningstænkningen i det hele taget baseret på den naturvidenskabelige forestilling, at samfundet ligesom naturen er lovmæssigt indrettet, og at der findes en social determinisme, som virker i det skjulte, og som ingen, heller ikke staten, kan sætte sig ud over. Paradigmet er Newtons bevægelseslove, som Voltaire havde præsenteret i Frankrig, og som havde detroniseret Descartes kosmologi (hvirvelteori), der var ude af stand til

at forudsige himmellegemernes positioner. Staternes love burde udformes i fuld overensstemmelse med naturretten, der på én gang omfattede naturen selv, som i så rigt mål forsyner os med subsistensmidler, og menneskets egen natur. Som naturens dyr stifter menneskene familier, som de af egen drift (og ikke som herrer og slaver) forsørger ved at nyttiggøre naturens ressourcer til føde, klæder og redskaber. Årstidernes vekselvirkning er styret af kosmiske love, og dyrkes jorden korrekt efter agronomiens love, vil landbruget år efter år belønne dets dyrkere med flere levnedsmidler, end de selv forøger.

Det fysiokratiske system kan derfor beskrives som et sæt af specielle naturlove for dets enkelte dimensioner:

a. en økonomisk kredsløbsmodel,²⁴ hvor Quesnay beskrev pengecirkulationen mellem de forskellige stænder eller erhverv i samfundet i analogi med blodkredsløbet i det menneskelige legeme. I Quesnays tavler opstår samfundets rigdom i landbruget og i de øvrige naturlige erhverv. Landbrugets overskud fordeles til dyrkernes reproduktion, jordbesiddernes luksusforbrug og byerhvervenes varefabrikation. De to sidste grupper bidrager ikke til den økonomiske vækst. Derfor bør skattebyrden »naturligt« påhvile jordens besiddere (ikke dens dyrkere). Denne skattepolitik forsøgte Turgot at realisere

fra 1774-76, men forsøget slog fejl pga. jordadelens protester. Stempelingen af håndværk og industri som »en steril klasse« blev ud fra britiske erfaringer afvist af Smith, men Quesnays opfattelse blev ofte bekræftet af de økonomiske realiteter i Frankrig og Danmark, hvis statsmanufaktur var underskudsforretninger, og hvis aktionærer i tilfælde af privatisering modtog kompensation fra staten.

- b. Et naturvidenskabeligt begrundet dyrkningssystem, der understregede brakkens forbandelse og derfor anbefalede trevangsbrugets ophævelse og overdrevenes indhegning og opdyrkning.²⁵
- c. Tull indførte mekanisk raddyrkning, der skulle overflødiggøre braklægning; men hans skepsis over for nytten af gødskning blev snart afvist af humusteoretikerne, der betragtede planteavl som et feed-back system og anbefalede »prairies artificielles«, kobbeldriftens rotation med græsmarker eller vekseldriftens rotation med kløver, lucerne og roer til kreaturfoder og stigende gødningsmængder (»convertible husbandry«). Landøkonomiske selskaber efter britisk model blev grundlagt overalt i Europa til videnskabeliggørelse af agronomien og en kraftig forøgelse af private investeringer.²⁶
- c. en materialistisk/naturretlig historiefilosofi, der sammenkædede dyrkningssystemers historiske udvikling i faser fra svedjebrug, over

feudale vangebrug til moderne koppel- og vekseldriftssystemer til den logiske konsekvens: al jord dyrkes intensivt som havebrug. Denne udvikling skyldtes et stigende befolkningspres. De forskellige dyrkningssystemer havde ændret magtforholdet mellem jordens ejere og dyrkere fra trældom over feudal undertrykkelse til selveje eller frie forpagtninger. Det naturretlige mål var den oplyste, autonome landmand, der dyrkede i frihed og levede i sikkerhed mod statens undertrykkelse.²⁷

- d. en politisk doktrin, der betonedede betydningen af statens *laissez-faire*, frihandel og fri pengecirkulation, og oplysning i det civile samfund gennem frivillige, patriotiske selskaber. Til afskaffelse af naturstridig lovgivning og opnåelse af et naturretligt hegemoni kunne »dépotisme legal« retfærdiggøres.
- e. Fysiokratismen var en gennemgribende kritik af merkantilismen, fordi den med sin statsdirigisme, monopoler, laugsvæsen, toldpolitik og ensidige valutapolitik krænkede centrale naturrettslige principper. Fysiokrater optrådte gerne med deres erklærede indsigt i den naturvidenskabelige fornuft som reformatorer i absolutistiske regimer

Defineres fysiokratisme snævert – altså begrænset til pkt.a – så bliver det vanskeligt, men ikke helt umuligt, at få medhold i påstanden om

fysiokratismens grundlæggende betydning for de danske landboreformer. Men en så snæver definition ville også være udtryk for den intellektuelle fejlslutning, som anlægger en overdreven sofistikeret målestok på den offentlige debat. Den ofte ophevede diskussion om reformerne havde meget lidt tilfælles med en eksamen i skolestiske raffinementer på Universitetet med notehenviisninger og hele pibetøjet. Landboreformdiskussionen var en politisk overtalelseskampagne, der hentede sine argumenter i udtyndede slogans og foregik i klubber og frivillige selskaber eller i pamfletter og tidsskrifter, hvor det teoretiske niveau var tilpasset det alment dannede publikums jævne og jovialere holdninger. Desuden var skrifternes formuleringer afpasset efter ytringsfrihedens eller selvcensuren's begrænsninger. De nævnte fysiokratiske skrifter og dele af den store franske encyklopædi kunne ikke publiceres i Frankrig, men måtte trykkes i Holland eller Schweiz, og som bekendt bølgede pressefriheden i reformperiodens Danmark mellem forbud og frihed. Quesnays økonomiske kredsløbsmodel er en intellektuelt raffineret abstraktion, hvis ræsonnementer det selv for trænedede økonomer er meget tidkrævende at trænge til bunds i. Og hvor mange økonomer fandtes der i datidens helstat, hvor dette fag end ikke havde en lærestol på Universitetet? Lægger historikeren derfor Quesnays tabeller til grund som

lakmusprøven på fysiokratismens eksistens, er resultatet tvunget til at blive negativt eller ubetydeligt, ikke blot i Danmark-Norge, men overalt.

B. Dansk fysiokratisme fra Sneedorff til Drewsen, herunder Seips teori om den opinionsstyrede enevælde

Med den snævre og den brede definition af fysiokratisme, med gennemgangen af den gensidige teknologi- og idé-udveksling mellem England og Frankrig og med redegørelsen for de vanskeligheder, der i sagens natur er forbundet med at identificere fysiokratiske synspunkter i litteraturen, er jeg nu nået til det afgørende spørgsmål om, hvorvidt fysiokratismen øvede afgørende indflydelse på helstatens reform- og moderniseringsproces.

I mangel af en omfattende undersøgelse af transformationens primære kildemateriale er det nærliggende at anvende historiografisk metode, som Espeli og Feldbæk har gjort. Denne metode ville være udmærket, hvis de forfattere, de udvalgte (Edvard Holm, R.P. Amdam, H.L. Bisgaard, Julius Schovelin, Johan Hvidtfeldt, H.C. Johansen, Knud Erik Svendsen, Erik Oxenbøl) virkelig gjorde krav på at have undersøgt spørgsmålet, og det er der vist kun to af dem, der har. Den ene er Edvard Holm, vel nok den største kender af 1700-tallet til dato, og han konstaterer en vis, men ikke en afgørende, fysiokratisk indflydelse.²⁸ Den anden

er Rolv Petter Amdam, der stort set afviser dens betydning.²⁹

Det andet krav, man må stille, er, at de udvalgte forfattere ikke modsiger hinanden. Dette overholdes ikke. F.eks. finder Amdam, at J.L. Gosch er fysiokrat, men modsiges af H.C. Johansen, en anden af mine kritikeres talsmand.³⁰ Og H.L. Bisgaard, som mine kritikere finder forældet, men hvis argumenter de alligevel bruger mod fysiokratismens rolle, fremhæver O.D. Lütken som sin største helt, og han var dog ligesom sin bror, F.C. Lütken, om nogen velbevandret i fysiokratisk tankegang.³¹ Desuden er Bisgaards og J. Schovelins énsidige karakteristikker af Christian Martfelt oplagte fejltolkninger.³²

Det tredje krav til historiografisk metode, er, at udvalget ikke er tilpasset det ønskede formål, men repræsenterer både negative og positive resultater. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Kun de, der afviser fysiokratismens betydning er med på deres liste.³³ Deres udvalg må være foretaget mod bedre vidende, for hvorfor skulle de ellers have udeladt Jørgen Estrup, Helge Nielsen, Jens Møller, Jens Arup Seip, V. Falbe Hansen, Wolfgang Prange, Fartein Valen-Sendstad, Svend Aage Hansen og Ingrid Markussen, der alle omtaler fysiokratisk indflydelse på reformpolitikken, om ikke afgørende, så dog som en relativt ukontroversiel selvfølge?³⁴

Jeg tør heller ikke påstå at have undersøgt spørgsmålet til bunds. Det ville være uhyre tidkrævende og kræ-

ve en monografi alene helliget dette spørgsmål. Ikke desto mindre mener jeg at have færtten af omridset af en sådan undersøgelse. Den ville lægge ud med hofmarskal Moltkes opfordring i 1755 til at fremkomme med oplysende skrifter, der kunne tjene som det intellektuelle grundlag for en modernisering af landbruget. Vi finder her straks Peter Randulfs bog om Jethro Tull,³⁵ og Daniel Heitmanns opfordring i *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin* om at sende agronomer i praktik i England, hvor hovedgårdsjorden er udstykket til forpagtergårde, drevet som kobbeltbrug med moderne redskaber, idet han henviser til Plumard de Dangeul.³⁶ Hans Rantzau fortolkede samme sted Ascheberg-reformerne inden for rammerne af det fysiokratiske system og henviste til Ange Goudar.³⁷ Brødrene Lütken demonstrerede begge stor belæsthed i fysiokratiske tekster, skønt de ustandseligt skændtes om deres implikationer.³⁸

1761 rapporterede Hübner til J.H.E. Bernstorff om Det landøkonomiske Selskab i London, The Society for the Encouragement of Arts, Manufactures, & Commerce, med tolv dansk-norske medlemmer. Det blev model for Martfelt, da han skrev love- ne for Landhusholdningsselskabet i 1769, hvor Bernstorff og Hübner blev præsidenter og Martfelt sekretær. Sneedorff, der underviste i kameralvidenskaberne på Sorø Akademi (bl.a. Martfelt), skrev 1761-63 i *Den Patriotiske Tilskuer* om bondestan-

dens rettigheder og den sokratiske bonde Kleinjogg, idealskikkelsen for Det landøkonomiske Selskab i Bern (hvormed Begtrup, Bernstorff, Reverdil, brødrene Reventlow og Rothe stiftede bekendtskab som medlemmer eller besøgende). Høyer fremførte 1770 fysiokratiske idéer i General- landvæsenskommissionen,³⁹ og året efter fremlagde Rothe sit forslag om jordudstyknings for Struensee.⁴⁰

Straks efter Struensees fald nedfældede Suhm sine ideer om et konstitutionelt monarki, nemlig de 42 såkaldte Regeringsregler, der ikke nøjedes med at henvise til frivillige selskaber og ubegrænset ytringsfrihed som de centrale elementer i en opinionsstyret enevælde, men ligefrem foreslog et parlament for helstaten med 48 repræsentanter for alle stænder. Regeringsregel nr. 7 lyder således:

»Denne Frihed bør og Bonden nyde, og den nyder han endnu ikke, desværre! i dit Land. Frihed bestaaer i at dyrke sin egen Jord, i at ey kunne dømmes uden efter Lovene, og i at have ubundne Hænder i at kunne nedsætte sig hvor man vil i Landet. For at komme hertil, maae du først give Bønderne paa dine egne Godser saadan Frihed; dernæst maae du ved Opmuntringer, ved Ærestegn, lokke Jordeyerne hertil; og endeligen saa kiøb efterhaanden Eyendommene af dem og sæt Bønderne derpaa i Frihed. Thi ved Befaling bør du ey gjøre dette; da enhver besidder sin Jord med samme Ret, som du dit Kongerige, og du derhos maae have fast ind-

gravet i dit Sind, at en Konge ey haver Magt til at gjøre alt hvad han vil, men netop ikke mere end det som er ret.«

De første seks regler lagde særlig vægt på menneskerettigheder, og her i nr. 7 plæderer Suhm åbenlyst for frihed og ejendom, og for stavnsbåndets ophævelse. I nr. 24 citerer han for kongen det fysiokratiske slogan: »Er du riig, naar dine Undersaatter ere fattige?«, og i nr. 37 lægger han ham på sinde at opprioritere de fysiokratiske primærerhverv og indføre frihandel: »*Dyrk fornemmelig dine Landes naturlige Formoner; de bestaae i Korn, Qvæg, Skove, Bergværker, Fiskerier, Handel. Da de ligge saa beqvemme til det sidste, saa er det en Skam, at dit Folk staaer herudi bag efter alle andre Folk.*«⁴¹

Suhms gode ven G.C. Oeder havde ligeledes argumenteret for bondestandens frihed og ejendomsret med udgangspunkt i den fysiokratiske historiefilosofi, som inddelte bondens historiske udvikling i otte faser, startende med trældom og sluttende med fuld borgerlig frihed. Faserne tre-fem var fæste, med successive begrænsninger i hoveripligten, til arvefæste, og nr. 8 var selveje og fuld autonomi.⁴² Det var noget karakteristisk nyt at skildre landbrugets udvikling som en materialistisk historiefilosofi i faser, som determinerede jordbrugernes sociale undertrykkelse og gradvise befrielse. Den understregede menneskenaturens afhængighed af naturgrundlaget og bekendte sig til Oplysningsens optimistiske fremskridstro.

Herhjemme var foruden Oeder navnlig Tyge Rothe optaget af denne historiefilosofi.⁴³ Senere genfinder vi faserne hos Christian Olufsen.⁴⁴

Også i det konkrete arbejde med udskiftningsreformen finder vi de fysiokratiske formuleringer. I 1776 talte professor Bugge ved den årlige præmieuddeling i Landhusholdningsselskabet, for hvilket han var præsident, samtidig med at han var leder af Videnskabernes Selskabs kartografering af Danmark og chef for uddannelsen af de mange landmålere, der skulle gennemføre den konkrete udskiftning for landvæsenskommissionerne. »*Agerbrugets Forbedring ... er et af dette Selskabs vigtigste Formaal. Dets Forandringer forudsætter Udmaalinger og Beregninger, og jeg tager deraf Anledning at betragte de geometriske Videnskabers Anvendelse til Agerdyrkningens Forbedring.*« Her ved forstod han to ting, nemlig trevangsbrugets afskaffelse og indførelse af kobbeldrift »*med Omvexling fra en Sædeart til anden*« og »*Agerbrugets sande og store Forbedring ved Fællesskabets Hævelse*«, som »*bør være en Ild, som opliver Agerdyrkingen, men ei fortærer lovlige Eiendomme.*« Her møder vi det fysiokratiske slagord om brakkens forbandelse, og det er karakteristisk, at Bugge betragter overdrevenes udskiftning som en reel landindvinding. »*Kongen har midt i Freden forøget sine Stater med forhen udyrket Land.*«⁴⁵

Vi ser altså, at fysiokratiske tanker ikke blot på det konkrete land-

økonomiske, men også på det politiske område og hvad angår menneskerettigheder, spillede en central rolle og blev udstrakt til et bredt reformprogram vendt mod den merkantilistiske enevælde. Dette perspektiv har også Jens Arup Seip betonet i sin akklamerede teori om den opinionsstyrede enevælde.⁴⁶

Hvad har denne teori med fysiokratisme at gøre? De har det til fælles, at begge er udtryk for den naturretlige tanke, at kongen ikke gør klogt i at lovgive i strid med »naturlige love«, og at den offentlige opinion – artikuleret i frivillige selskaber, i tidsskrifter og i litteraturen – skal vejlede enevældens lovgivning og kontrollere, at magtudøvelsen ikke krænker de »naturlige« menneskerettigheder. Hvad »de naturlige love« består af er selvfølgelig uklart, men at deres eksistens kan opdages og formuleres er begrundet i forestillingen om, at videnskabelig indsigt i naturens love (f.eks. Newtons bevægelseslove) har – eller snart vil få – sin pendant i samfundsformationens love, så sandt som dets mennesker er en del af denne natur. Disse naturlige love er kausale, men har også indbygget en teleologisk dimension. Samfundsudviklingen har en fremdrift mod et formål, som vi kalder fremskridtstanken. Enevældens love skulle fremme det almindelige bedste, dvs. borgernes lykke ved at anerkende deres interesser og indrette samfundet, så de frit kunne komme til udfoldelse. Denne tankegang rum-

mer i sig selv en kritik af vilkårlighed og despoti, men også en kritik af merkantilismens undertrykkelse gennem brug af standsprivilegier, tvangsarbejde, hoveri og slaveri. De centrale inspirationskilder til idéen om den opinionsstyrede enevælde udspringer af fysiokratisk litteratur, og Seip nævner især Mercier de la Rivière. »*Fysiokraterne forente uten vanskelighet sin lære om et absoluttistisk styre med læren om en ekstrem laissez-faire ordning i det økonomiske og full opinionsfrihed i det politiske.*«⁴⁷ Også Seip ser en linie fra Sneedorff over Suhm og Rothe til Hennings, Pram og Eggers.

Efter statskuppet i 1784 blev pressfriheden genindført, og Aug. Hennings, der arbejdede under finansminister Schimmelmans protektorat, eksponerede straks fysiokratiske tanker, ikke énsidigt og snævert, men i selskab bl.a. med Montesquieu og Adam Smith. Han anvendte stadig betegnelsen »Oekonomisten« om tilhængerne af Quesnays lære, men at han tillagde fysiokratismen stor betydning faldt også den norske embedsmand Pram, der redigerede det indflydelsesrige tidsskrift *Minerva* for brystet, idet han noterede: »*man begriber Vigtigheden af, at Vindskibligheden ikke indskrænkes til Stæderne, men især eller i det mindste ligesaameget maa blomstre paa Landet, og til den Ende at antage Physiocraternes Inddeling i frembringende, mellemliggende, fortærende og forsvarende Borgere.*«⁴⁸ Hennings' og

Prams holdning til fysiokratismen er klart positiv.

I det civile samfund blev der taget initiativer til at råde bod på merkantilismens fejl. J.F. Classen udformede sit testamente i fysiokratisk ånd, indrettede et agerdyrkningsseminarium og sendte Chr. Olufsen til England for at indsamle agronomiske kundskaber og redskaber. Prisspørgsmål blev udskrevet, og ekspertisen hertil blev bevidst hentet i Videnskabernes Selskab og netop ikke på Universitetet. Museion blev udsmykket med fysiokratiske symboler. Snart førte Begtrup og Olufsen undervisningen i agronomi og nationaløkonomi videre, hvor Arthur Youngs og Adam Smiths lære og fysiokratiske tanker (inkl. den materialistiske historiefilosofi) gik op i en højere enhed. I Landhusholdningsselskabet forstærkede Drewsen fra 1819 propagandaen for frie forpagtninger og satte et fysiokratisk fyndord (et Cicero-citat) på forsiden af sit tidsskrift: »Af alle Næringsveie er ingen bedre, overflødigere, behageligere, eller den frie Mand værdigere, end Agerdyrknningen.«⁴⁹

Ligesom Quesnay sendte sine sønner i landbrugspraktik hos Arthur Young, præsidenten for landhusholdningsselskabet i London, sørgede brødrene Reventlow og Begtrup (hvis store agrarstatistiske arbejder var en direkte overførsel af Youngs amtsbeskrivelser til danske forhold)⁵⁰ for deres sønners videre uddannelse i England. Frederik Juul udvekslede

britiske erfaringer om vekseldrift og humuslære med Albrecht Thaer og sendte landvæsenselever fra Thaersminde på praktikophold i Möglin.⁵¹ Og Drewsen oversatte og publicerede Thaers humuslære i Landhusholdningsselskabets regi.⁵²

Som sagt ville det kræve en betydelig indsats at gennemgå reformlitteraturen fra 1755 til 1830 for en fuldstændig påvisning af fysiokratismens afgørende betydning som inspirationskilde. En sådan undersøgelse burde naturligvis også have øjnene åbne for andre ideologiske påvirkninger. Men de anførte eksempler, der alle stammer fra personer, der i litteraturen tilkendes stor indflydelse som reformtilhængere, skulle være tilstrækkelige til at vise, at fysiokratismetesen ikke kan affærdiges så let, som dens kritikere måske har troet.

F. Den konkurrerende teori om tysk kameralisme (senmerkantilisme) og definition af dansk kameralisme

Fysiokrati-tesens kritikere hælder alternativt til den formodning, at reformprocessen er inspireret af kameralisme.⁵³ En diskussion af dette alternativ kan passende begynde med at definere faget kameralisme med hjælp fra to af dets professorer, C.U.D. Eggers i København, og A.C.H. Niemann i Kiel.

Eggers⁵⁴, der havde studeret hos I.C. Fabricius i Kiel, var den første professor i kameralvidenskab i København, udnævnt lige efter stats-

kuppet i 1784. Han overtog arven fra Sneedorff og Schytte i Sorø og påpegede forskellen mellem empiri (statistik) og teorier (om økonomi og statskundskab), som han begge betragtede som vigtige for »enhver Betient« (embedsmand). I hans øjne var det en misforståelse, når vordende embedsmænd var tilbøjelige til kun at studere statistik, men forsømme helhedsbetragtninger (teorier), der var så vigtige at tilegne sig af hensyn til en forbedring af landets tilstand. Desværre »have vi i dette Fag ikke noget [dansk] Originalværk, som vi kunde sætte ved Siden af de Fremmedes Mesterstykke« (s. 34), og desværre var Danmark (ligesom Tyskland) bagud for England og Frankrig i teoretisk henseende (s. 31-32), og han gav vort filosofisk uudviklede sprog skylden. Danskernes abstraktionsevne lod en del tilbage at ønske, eftersom »Europas Opklaring« kom sent til Danmark (Holsteneren Eggers« oversættelse af »Aufklärung« = Oplysning). Derfor burde kendskabet til udenlandsk teori om statsvidenskaberne tillægges særlig betydning, og han understregede, at »Sandheden bør overstråle Patriotismen« (s. 37).

Eggers' forelæsninger i kameralvidenskab omfattede naturen, antropologi og naturvidenskab. Første Del er disponeret således: 1. Mennesket som individ (dets natur, dets rettigheder, dets deltagelse i frivillige selskaber), 2. Staternes natur og oprindelse (menneskets rettigheder og pligter), 3. Naturen som kilde til

menneskets fornødenheder, 4. Primære næringsveje (landbrug, fiskeri, bjergværksdrift), 5. Menneskerettigheder i staten for så vidt angår primære næringsveje, 6. Sammensatte næringsveje (håndværk, fabrikker, søfart, handel), 7. Menneskerettigheder for så vidt angår sammensatte næringsveje, 8. Statens ansvar for menneskets lyksalighed (statens formål, borgerlig frihed, menneskets forædling), 9. Statens pligter mod borgernes personer (sundhed, opdragelse, sikkerhed), 10. Statens pligter mod borgernes ejendomme, 11. Statens pligt til at vedligeholde borgernes lyksalighed (fattigdom), 12. Statens pligt til at forhøje borgernes lyksalighed (formerelse, kolonier, bekvemmelighed, forlystelser). Anden del er »Betragtning af Staten som et sammensat Selskab«, og tredje del vedrører anvendelsen af statsvidenskaberne på det danske monarki.

Eggers fremlagde desværre ikke sin egen teori explicit (den fulgte muligvis i selve forelæsningsrækken), men hele dispositionen med dens prioritering af menneskets natur og rettigheder (pkt. 1, 2, 5 og 7), naturens anlæg til at skaffe mennesket fornødenheder (pkt. 3) og statens pligt til at befordre borgerlig frihed og menneskets lyksalighed betegner et brud med den merkantilistiske kameralisme, som praktiseredes i 1730rnes Halle og Göttingen, og pegere klart i fysiokratisk retning.

De danske skribenter, Eggers agtede højst, er Holberg, Lütken, Snee-

dorff, Schytte, Martfelt og Rothe, og han beklagede, at deres ytringsfrihed var kuet af hemmelighedskræmmeri og censur. Eggers« indledningsforelæsninger i kameralisme indvarslede et nyt syn på faget i forlængelse af de nævnte danske forbilleder, som i fransk og britisk samfundsteori havde fundet synspunkter til kritik af den danske merkantilisme. »As long as the state was ultimately seen as the organizing moment of society, it was not possible consistently and progressively to develop the full implications of Natural Law for the understanding of economic activity. It was the emergence of this tripartite relation of economy, civil society, and state at the end of the eighteenth century that brought about the dissolution of Cameralistic orthodoxy; and in this process it was the initial separation of the spheres of state and of civil society that opened up the space for a redefinition of economic life and for a series of related conceptual changes.«⁵⁵ Det kan derfor ikke undre, at Eggers blev præsident i Landhusholdningselskabet, var aktiv frimurer, kraftigt vendte sig mod de jyske jorddrotters klageskrift i 1792,⁵⁶ brugte engelsk plov på sin landejendom Rygaard og deltog med den i plovkonkurrencen 1803.⁵⁷

Aug. Niemanns undervisningsplan over kameralstudiet⁵⁸ viser en tilsvarende tværvideenskabelig bredde uden eksplicit bekendelse til én teori. Det treårige studium i Kiel dækkede seks discipliner: 1. Økonomisk na-

turlære (alm. naturhistorie, mineralogie (kemi), botanik, landbrug, manufaktur, forstvidenskab, veterinærvidenskab, etc.), 2. Matematik (ren og anvendt), 3. Filosofi, 4. Historie og statistik (verdenshistorie, staternes historie, statskundskab, rigshistorie, fædrelandskundskab), 5. Politologi (kameral encyklopædi, almen statslære, Polizey- og finansvidenskab med praktik, 6. Jura (juridisk encyklopædi og retshistorie, natur- og folkeret, stats- og romerret, pandekter, kirkeret og endelig dansk ret og procesret med praktik. Trods fastholdelse af traditionel kameral terminologi var indholdet præget af fransk-britisk naturretstænkning og politisk økonomi.

Kameralisme var således et universitetsstudium for vordende embedsmænd. Fagets indhold undergik historiske forandringer, da merkantilismen blev udsat fra stigende kritik af franske og britiske naturrettænkere og politiske økonomer (Quesnay, Mirabeau, Dupont de Nemours, Le Mercier de la Rivière, og Stewart, Ferguson, Smith, Young). I Danmark tog kameralstudiet sin spæde begyndelse på Sorø Akademi med Sneedorff, der vistnok prioriterede statskundskab (især Montesquieu) højere end den såkaldte politi- og finansvidenskab. Han afløstes af den mere traditionsbundne, tysk orienterede Schytte. I Kiel begyndte kameralstudiet i 1783 med I.C. Fabricius, der afløstes af J.L. Gosch, der igen afløstes af A.C.H. Niemann.

I København startede man først i 1785 med Eggers. Keith Tribe ser de fire sidstnævnte som reformatorer af studiet i fysiokratisk retning.⁵⁹

Før Sorø, dvs. før 1750, havde vorde-
dende dansk-norske embedsmænd
måttet søge uddannelse i udlandet, og
min fornemmelse siger mig, at Halle
og Göttingen var de foretrukne uni-
versiteter. Da der imidlertid ikke var
tilbud om en kameralistisk undervis-
ning på Københavns Universitet
(men stor utilfredshed med naturvi-
denskabernes knapt nok stedmoderli-
ge stilling dér)⁶⁰ er det svært at se, at
kameralismen skulle have kunnet
spille hovedrollen i reformprocessen.

Det var først i 1769, enevælden sat-
te en (senere kritiseret) folketælling i
værk, og i 1771 begyndte man at ind-
samle fabriksstatistik. Handelsstati-
stikker, bl.a. over kornhandelen, blev
udarbejdet internt i kollegierne i til-
knytning til toldregnskaber; de var
hemmelige. Det var først da nogle få,
bl.a. Rothe, Martfelt og Pram, fik ind-
blik i statens faktiske forhold, at den
grelle afstand til enevældens selvfor-
herligende virkelighedsbeskrivelse
kom for dagen, og en egentlig kritik af
den merkantilistiske politik opstod.
Der opstod en offentlig debat om poli-
tisk-økonomiske forhold i klubber,
selskaber og tidsskrifter.

G. En diskussion om transfor- mationens kronologi

Mit forsøg på at definere begreberne
har forhåbentlig nu gjort det klart, at
kameralismen som begreb ikke kan

opfattes som et alternativ til mer-
kantilisme og fysiokratisme. Kame-
ralisme er et fag, der doceres på ene-
vældens universiteter (i begyndelsen
i det tysktalende Centraleuropa og
først fra 1785 på Københavns), og
som tilbyder kundskaber om den ret-
te statsforvaltning. Til forskel herfra
er fysiokratisme en ideologi med na-
turvidenskabelige prætentioner og
en kritik af merkantilismen. Den op-
stod under inspiration fra den frem-
skredne agrare revolution i England,
blev udbredt i franske saloner og
fandt sine første skriftlige udtryk i
den store franske Encyklopædi
(1751-), der øvede indflydelse på den
offentlige debat i det oplyste Europa.
Den ændrede sammen med Adam
Smiths tilsvarende kritik af merkan-
tilismen, som bar præg af den tidlige
industrielle revolution, afgørende på
indholdet af kameralstudiet, der om-
kring år 1800 skiftede navn til natio-
naløkonomi.

Kritikken af min tese om fysiokra-
tismens afgørende indflydelse på hel-
statens økonomiske og politiske
transformation i 1700-tallets sidste
halvdel har foruden sit hovedargu-
ment (at der ikke fandtes fysiokrater
i helstaten, eller i hvert fald kun no-
gle få) et biargument. Feldebæk hæv-
der, at fysiokratismen af kronologi-
ske grunde ikke kan bruges som kau-
salforklaring på landboreformerne.
Hans ræsonnement er, at general-
prokurør Henrik Stampe, som skulle
være ophavsmand til de tidlige land-
boreformer, bragte sit første forslag

på bane i vinteren 1756/57, »samtidigt med de tidligste fysiokratiske idéer«. Disse idéer skulle derfor have bevæget sig med raket fart for at kunne nå at inspirere Stampe, hvilket skulle usandsynliggøre min tese. Feldbæks ræsonnement holder imidlertid kun, hvis man antager, at Quesnay (med sine artikler »fermiers« og »grain« i de bind af Encyklopædien, der udkom i 1756-57 og hans tableau économique, »der i 1758 cirkulerede i en snæver kreds«) var ene mand om at udvikle systemet (fysiokratisme i snæver forstand). Men som jeg har vist ovenfor, var Quesnay selv påvirket af de iagttagelser, der i disse år fløj over Kanalen, og som allerede fra Encyklopædiens første bind 1751 fandt udtryk i Diderots artikel »agriculture«, der propagerede for Tulls system, som blev introduceret i Frankrig af Duhamel du Monceau samme år,⁶¹ og som kritiserede braklægning og trevangsbrug sønder og sammen. Og allerede i *Oeconomiske Tanker til høiere Efter-Tanke*, 1756-61 kunne F.C.Lütken henvise til den tidligste fysiokratiske litteratur. Jeg kan ikke se rettere end, at den fysiokratiske tese passer nydeligt – som hånd til handske – med kronologien.

H. Relevansen af teorien om dansk fysiokratisme

Hvorfor er det så vigtigt at opspore de idéhistoriske kilder til den danske landbrugsreformation og modernisering? Det er det, fordi vi savner

en konsistent tese om denne transformations europæiske forudsætninger og konsekvenser. Undtagen, naturligvis, hvis man mener, at der hverken var europæiske forudsætninger eller konsekvenser, fordi transformationen var selvgroet og altså kom indefra. Men Feldbæks tese om en indrestyret udvikling forekommer selvmodsigende af to grunde. For det første fordi han hævder, at reformerne kom indefra, men samtidigt var kameralistisk inspireret. Da der ingen lærestol var i kameralisme i Danmark før 1785, må han hermed mene den tyske kameralisme. Denne fagtradition havde imidlertid ingen selvstændige idéer om landbrugsreformer, og der blev ikke gennemført reformer af landbruget i tyske stater, i hvert fald ikke så gennemgribende som de danske. For det andet fordi han hævder, at de danske landboreformer blev til gennem et pres fra neden, altså i det civile samfund, og samtidig forfægter kameralismetesen. Kameralismen var imidlertid en statsforvaltningslære, der ikke havde noget begreb om græsrodsinitiativer, men udelukkende forholdt sig til, hvordan regenten skulle styre og hans embedsmænd forvalte. Disse inkonsistenser er løst, forekommer det mig, i tesen om fysiokratismen, der kom udefra og var virksom i det civile samfund.

Diskussionen er vigtig, synes jeg, for uden at vi får styr på disse blinde pletter i forskningen om den danske

moderniseringsproces, får vi ingen forklaring på det interessante spørgsmål om, hvorfor Danmark med dets altdominerende landbrug i det 19. århundrede kom til at høre

hjemme i Vesteuropa, og ikke i den centrale og østlige del af kontinentet, hvor en tilsvarende transformation og en tilsvarende relativ styrkelse af det civile samfund ikke fandt sted.

NOTER

1. Marc Bloch, *Caractères originaux de l'histoire rurale française*, Oslo 1931, Eng. overs. *French Rural History. An Essay on Its Basic Characteristics*, Berkeley and Los Angeles, 1966, s. 216.
2. Harald Espeli og Ole Feldbæk i *Historisk Tidsskrift*, bd. 97, 1, 1997. Finn Stendal Pedersen i *HISTORIE*, 1997, s. 336-341.
3. Edvard Holm, *Kampen om Landboreformerne*, Kbh., 1888.
4. Ole Feldbæk, »Den lange fred 1700-1800«, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 9, Kbh., 1990, s. 270.
5. anf.skr., s.st.
6. DMP, s. 569-578 og Ole Feldbæk i *Historisk Tidsskrift*, 1997, s. 175.
7. Disse betragtninger hviler på stikprøvekontrol i det empiriske materiale i *TRAP Danmark*, 5. udg., hvor ejerlaugene (antal) i følgende herreder tilfældigt er valgt som repræsentation af de omtalte amter: (46) Lundtoft h. i Sønderjyllands a., (26) Hatting h. i Vejle a., (19) Sabro h. i Århus a., (12) Nørhald h. i Randers a., (25) Åsum h. i Odense a., (76) Merløse h. i Holbæk a. og (27) Lyng-Frederiksborg h. i Frederiksborg a.
8. Thorkild Kjærgaard, *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, Kbh. 1991, bilag.
9. DMP III, 4-6.
10. Dan Ch.Christensen, »Tidlige Tærskværker«, *Bol & By* 1991:2, s. 97-133.
11. DMP, s. 141-146
12. March Bloch, anf.skr. s. 218.
13. Pierre Samuel du Pont de Namours, *Physiocratie ou constitution naturelle du Gouvernement le plus avantageux au genre humain. Recueil publié par du Pont des Sociétés Royales d'Agriculture de Soissons et d'Orleans, & Correspondant de la Société d'Émulation de Londres*, bd. 1-6, Yverdon (Schweiz), 1768-69.
14. George Weulersse, fysiokratismens historiker par excellence, kalder netop sit store værks bd. 1 *Le mouvement physiocratique en France de 1756 à 1770*, Paris, 1910.
15. C.U.D. Eggers, *Om den danske Statskundskab og danske politiske Skrifter. Tre Forelæsninger*, Kbh. 1786, samt den anonyme kritik: *Et Brev om Professor C.U.D. Eggers trede Forelæsninger*, Kbh. 1786, m.fl.
16. André J.Bourde, *The Influence of England on the French Agronomes 1750-1789*, Cambridge, 1953. DMP, s. 130-136.
17. Roy Porter, *Enlightenment – Britain and the Creation of the Modern World*, London, 2000, s. 310.
18. Adam Smith, *The Wealth of Nations*, London/New York, 1960, bd. 1, s. 223.

19. Aug. Hennings, *Ueber die wahren Quellen des Nationalwohlstandes, Freiheit, Volksmenge, Fleiss, in Zusammenhang mit der moralischen Bestimmung der Menschen und der Natur der Sachen*, Kbh. og Lpz., 1785, s. 94ff og s. 143ff.
20. Adam Smith, anf.skr., bd. 2, s. 158.
21. s.st., s., s. 172.
22. P.F.J.H. le Mercier de la Rivière, *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, bd. 1-2, London og Paris, 1767.
23. Pierre Samuel Dupont de Nemours *Physiocratie ou Constitution Naturelle du Gouvernement la plus avantageux au genre humain*, 1-6, Yverdon (Schweiz), 1768-69.
24. François Quesnay, *Tableau oeconomique avec ses explications*, Paris, 1760, Hamburg, 1762.
25. Denis Diderot, artiklen »agriculture«, *Den store franske Encyklopædi*, bd.1., Paris, 1751.
26. Victor Riquetti Mirabeau og François Quesnay, *Philosophie rurale ou économie générale et politique de l'agriculture*, bd. 1-3, Amsterdam, 1764, og François Quesnay, *Flor und Verfall der Länder als natürliche Folgen der Begünstigung oder Bedrückung der Landwirtschaft und der Freiheit oder Beschränkung des Handels mit den rohen Producten dargestellt. Nach dem französischen des Ritters F.Q. bearbeitet von Christian August Wichmann*, Züllichau, 1798.
27. *Precursors of Adam Smith*, udg. af Ronald L.Meek, London, 1973, s. 101-114, og Ronald L. Meek, *Social Science and the ignoble savage*, Cambridge, 1976.
28. Edvard Holm, *Kampen om Landboreformerne*, Kbh., 1888. Edvard Holm, *Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18. Aarhundrede (1746-1770)*, Kbh., 1883 (repro. 1975)
29. Rolv Petter Amdam, »Norske fysiokratar – fanst dei?«, i *Det som svarte seg best. Studier i økonomisk historie og politikk*, red. af Edgar Hovland, Even Lange & Sigurd Rysstad, Oslo, 1990.
30. Anf.skr., s.25, og H.C. Johansen, »Fire økonomiske lærebogsforfattere fra perioden 1770-1815«, i *Danske Økonomer*, red. af J.P. Christensen, Kbh., 1976, s. 105-123.
31. H.L. Bisgaard, *Den Danske Nationaløkonomi i det 18. Arhundrede*, Kbh., 1902, s. 180: »der findes ikke på dansk grund et eneste forsøg fra en forfatter på at gøre sig til talsmand for denne lære«. Modsiges af Jørgen Estrup, »Præsten i Fyhn – Otto Diderich Lütken«, i *Danske Økonomer*, red. af J.P. Christensen, Kbh., 1976, s. 60-93.
32. H.L. Bisgaard, anf.skr. og Julius Schovelin, *Fra den danske Handels Empire*, bd. 2, Kbh., 1900, s. 196-207. Jfr. DMP, s.136-139.
33. Ole Feldbæk, »Det Moderne Projekt«, *Historisk Tidsskrift*, 1997:1.
34. Jørgen Estrup, anf.skr., s. 89-92, Helge Nielsen, *Folkebibliotekernes Forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770erne til 1834*, Kbh., 1960, s. 105, 107, 112, 204, Jens Møller, »P.F. Suhms regeringsregler 1774«, *Historisk Tidsskrift*, 1972, s. 131-132, Jens Arup Seip, »Teorien om det opinionsstyrte enevælde«, (norsk) *Historisk Tidsskrift*, bd. 38, 1957-58, s. 435-36, V. Falbe Hansen, *Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne. Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt*, Kbh., 1889 (repro 1975), s. 54-57, Wolfgang Prange, »Die Anfänge der großen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771«, *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, bd.60, Neumünster 1971, s. 231, 642, Fartein Valen-Sendstad, *Norske Landbrugsredskaber – 1800-1850-årene*, Lillehammer, 1964, s. 89, Svend Aage Hansen, *Økonomisk vækst i Danmark*, bd. 1: 1720-1914, Kbh., 1972, s. 50, 53, 62, Ingrid Markussen, *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, Kbh., 1991, s. 145-148.

35. P. Randulf, *Anledning til Agerdyrkningens Forbedring*, Kbh., 1757.
36. Plumard de Dangeul, *Remarques sur les avantages et les désavantages de la France et de la Grande Bretagne...traduites de l'Anglais du Chevalier John Nickolls*, Amsterdam, 1754.
37. Ange Goudar, *Les intérêts de la France mal entendus dans les branches de l'Agriculture...par un citoyen*, Amsterdam, 1756.
38. F.C. Lütken, *Oeconomiske Tanker til høiere Efter-Tanke*, 6. del, Kbh., 1759, s. 87ff.
39. M.H. Høyer, *To Breve om Bondestandens og Landhuusholdningens Forbedring*, Kbh., 1766. Se endv. Wolfgang Prange, »Die Anfänge der großen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771«, *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, bd.60, Neumünster, 1971, s. 540ff.
40. NKS 469b, KB.
41. Jens Møller, »P.F. Suhms regeringsregler 1774«, *Historisk Tidsskrift*, 1972, s. 123-158.
42. C.G. Oeder, *Bedenken über die Frage: Wie dem Bauernstande Freyheit und Eigenthum in den Ländern, wo ihm beydes fehlt, verschaffen werden könne*, Kbh. 1769, *Zusätze*, 1771.
43. Tyge Rothe, *Naturen betraget efter Bonnets Maade*, bd.1-6, Kbh. 1791-. Tyge Rothe, *Hvorfor skulde vi ønske Landvæsen Systemets Forandring? – Et Anhang til Bogen om vort Landvæsens System saadan som det var, 1783*, Kbh., 1786. S. 9 finder vi Rothes rosende omtale af godsforvalteren på Giesegaard, Søren Klestrup, som han kaldte »denne brave danske Artur Jung« (Arthur Young).
44. C. Olufsen, »Afhandling om den naturlige Orden for Agerdyrkningens Fremskridt med Hensyn til den danske Stat«, *Nye Oeconomiske Annaler*, bd. 3, 1817.
45. *Tale holden i det Kongl. Danske Landhuusholdnings Selskabs høitidelige Forsamling den 12. Februar 1776 i Overværelse af Selskabets Høie Partron, Hans Kongelige Høihed Kronprinds Frederik, da det offentligent bekiendtgjorte sine tildømte Præmier & Belønninger for Aaret 1775. Ved Thomas Bugge, p.t. Selskabets Præsident*, Kbh., 1776.
46. Jens Arup Seip, »Teorien om det opinionsstyrte enevelde«, (norsk) *Historisk Tidsskrift*, bd. 38, 1957-58.
47. Seip, anf.skr., s. 436.
48. Aug. Hennings, anf.skr. Prams bemærkning i Add.176, KB.
49. *Nye Landoeconomiske Tidender*, 1819ff, jfr. DMP, s. 155-161, 581-582, 701-709.
50. Gregers Begtrup, *Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*, bd. 1-7, Kbh., 1803-10.
51. DMP, s. 598-608.
52. Albrecht Thaer, *Grundsætninger i Landoeconomien*, bd. 1-3, Kbh., 1816-19.
53. Dansk lærdomshistorie er en mangelvare, og det ville være ønskeligt med mere forskning, bl.a. i økonomi og statsforvaltning. F.eks. er det bind i *Københavns Universitets Historie, 1479-1979*, der skulle handle om økonomi og statskundskab, aldrig udkommet. De bedste værker om kameralisme at konsultere er for mig at se Keith Tribe, *Governing Economy. The Reformation of German Economic Discourse 1750-1840*, Cambridge 1988 og Keith Tribe, »Cameralism and the Science of Government«, *Journal of Modern History*, 56, 1984, s. 263-284. For Danmarks vedkommende se Ingrid Markussen, anf.skr., s. 112-159.
54. *Summarisk Indhold af Forelæsninger over Statsvidenskaberne som holdes ved Kiøbenhavns Universitet af C.U.D. Eggers*, Kbh., 1785,
55. Keith Tribe, *Governing Economy. The Reformation of German Economic Discourse 1750-1840*, Cambridge, 1988, s. 152, med udtrykkelig henvisning til Eggers' forelæsninger.

56. C.U.D. Eggers, *Bemerkungen über den Geist der neueren Landwirtschafts-Gesetze in Dänemark und die dagegen erregten Beschwerden*, Kbh., 1792.
57. DMP, s. 100, 633-36.
58. A.C.H. Niemann, *Abriss der sogenannten Kameralstudiums und Bestimmung seines Zwecks für sich und in Verbindung mit der Rechtsgelehrsamkeit, Für seine Vorlesungen entworfen*, Kiel, 1792.
59. Keith Tribe, anf.skr., s. 146-147.
60. DMP, s. 41-47.
61. H.-L. Duhamel du Monceau, *Éléments d'agriculture*, bd. 1-2, Paris, 1754.